

A MEGNYILATKOZÁSHATÁR MEGÁLLAPÍTÁSÁNAK GONDJAIHOZ

WACHA IMRE

A beszélt nyelvi kutatások nehéz feladata a spontán szövegeknek (diskurzusoknak) belső tagolása, interpungálása, a megnyilatkozáshatárok megnyugtató megállapítása. Márpedig éppen ezen áll vagy bukik az élő beszéd mondat- és szövegtani vizsgálata, az eredményeknek az írott szövegek szerkezeti mutatóival való összevethetősége.

A kérdést legutóbb Németh T. Enikő vetette fel egy TDK-dolgozatában és két közleményében. Magam is érintettem két cikkben.

Németh T. Enikő — a kérdés előzményeit is ismertető — első cikkében (1987b) a beszédfonetikai elemek közül az intonáció és a szünet határjelző funkciót vizsgálta. A hezitációk kiszűrése után is megmaradt kétes esetek neki azt mutatták, hogy az elemzés érdekében tisztázni kell a többi beszédfonetikai elem szerepét, szemantikai szintaktikai szinten a pronominalizáció, a topic-comment szerepét, pragmatikai szinten azt, hogy miképpen befolyásolja a beszédhelyzet a diskurzusok tagolását. stb.

Második cikkében azt mutatta ki, mely kötőszavaknak, kapcsoló elemeknek van az élőszóban (vizsgált anyaga alapján) kommunikatív, beszéd(diskurzus)szervező szerepük. (Németh 1987/88.) Ezek többségükben olyan elemek, amelyek célja kettős: a) a kommunikációs folyamat egészében aa) párbeszédben a szó átvételekor (szerepcsere esetén) a kommunikáció és a téma folytatásának, ab) más, nagyobb lélegzetű, de új (rész)téma indításának a jelzése (tehát egyfajta kapcsolás és tagolás: a diskurzus egyes részeinek az egész folytonosságába való beleillesztése, ill. ebben az egységek elkülönítése); b) jelentős részükben: a beszélő kisebb kommunikációs (rész)egységein belül, a megnyilatkozások láncolatában (tehát a dialóguson belüli monológban) ba) a kommunikáció folytatási szándékának jelzése, bb) a témaváltozások érzékeltetése.

E kötőszavak és egyéb kapcsolóelemek — mint Németh T. cikkéből kiolvasható — többé-kevésbé világosan elkülöníthető nyelvi-grammatikai-akusztikus környezetben fordulnak elő: nyelvileg, tartalmilag, ráadásul — bár ez Németh T. cikkéből nem derül ki egyértelműen, mert a szerző nem mutatja be az intonációt — intonációsan is érezhetően új megnyilatkozás élén. (Szerintem többnyire az előző megnyilatkozási egység hangfekvéséhez képest megváltozott dallamú és hangfekvésű intonáció és a kapcsolóelem előtti és utáni szünet jelzi és különíti el ezeket s általuk az új megnyilatkozásegyeségeket.)

A megnyilatkozáshatár megállapítása azonban nem az ilyen esetekben problematikus igazán, hanem a folyó — és hosszabb — diskurzusrészlet **belsejében**.

Magam — a témakört csak érintő — első cikkemben egy hosszabb spontán szöveg elemzése során a megnyilatkozási határok megállapításához felhasznált saját szempontjaimat és az ezek alapján megfigyelt megnyilatkozáshatár-típusokat mutattam be (1988. 106–8.). Második cikkemben (1989) a kérdést az élőszóbeli szövegalkotásnak főleg a kommunikációs szituációból adódó sajátosságai felől elemeztem. Olyasféle eredményre jutottam, hogy **nem** a megnyilatkozási egységet **lezáró** dallamformának és a vele együttjáró szünetnek, a megnyilatkozás grammatikai és tematikai befejezetlenségének (azaz a lezáró együttesnek) van a legerősebb meghatározó szerepe, hanem a megnyilatkozási egységet **követő** új egység **kezdő intonációs formájának**. Ha ez sajátosan új megnyilatkozásra utaló dallammal indul, akkor **előtte** megnyilatkozáshatárral kell számolnunk. Még akkor is, ha a megelőző egység sem dallamban nincs lezárva (nyitva marad vagy éppen-séggel szökőzárral végződik a dallam), sem pedig grammatikailag nem fejeződik be, sem pedig új téma nem indul utána, sőt az előző egységhez való „hozzátoldás” következik.

Megfigyeléseim szerint ugyanis folyamatos monológban az élőszó dallamvezetésének nem az ereszkedő (elül-eső), az ún. kijelentő dallamforma a legjellegzetesebb és leggyakoribb lejtési formája a megnyilatkozási egység(rész)ek határán, hanem a közlés befejezetlenségét jelző és folytatást ígérő lebegő vagy enyhén emelkedő, sőt szökőzáras (a dallam utolsó szótagában fellépő) dallammenet. Ez lejtésforma pedig — a jól konstruált írott mondatok reprodukcióján: a felolvasáson alapuló — normatudatunkban csak a mondat belsejében (szó szerkezet, tag- vagy mellékmondat határán, ill. szó szerkezetben a mellérendelt tagokat elválasztó vesszőnél) szokásos vagy engedhető meg, szemben — a mondat (de nem okvetlenül a megnyilatkozás) határán — a mondatvégét jelölő, az utolsó hangsúlyszakaszban (hanglejtési egységben) az első és második szótag között nagy lépéssel mozgó, elül eső dallammenettel, az ún. pont-hanglejtéssel.

Az élőszóban ritkák, szinte kivételesek a világos, szabályos mondat szerkezetek, megnyilatkozáshatárok. Spontán megnyilatkozásaink többsége — még az élőszóban kiválóan fogalmazóké is — megszerkesztetlenebb, mert a gondolkodás is bizonytalanabb, mint az írásos fogalmazás végterméke. A dallam lezáratlansága gyakran nem a „mondat” lezáratlanságát, nem is grammatikai tartalmi befejezetlenségét jelzi elsősorban, hanem csak a gondolkodás folyamatosságára utal. Ellentéte is gyakori: lezárt dallamú és szerkezetű megnyilatkozáshoz is csatlakozhatnak — intonációval és szünettel is elkülönített — közleménydarabok, „mondatrészek”, melyek szerkezetileg

is, tartalmilag is szorosan az előzőkhöz kötődnek. Mégis e hozzátoldásokat éppen intonációjuk jellege miatt kell új, különálló megnyilatkozásoknak tekintenünk. Hiányos formájuk és a grammatikai forma, az „előzményhez-tartozás” ellenére is.

Különösen nehéz a megnyilatkozáshatár megállapítása, mikor a beszélőben nagyon erős a közlő szándék, s szinte soha nem zárja le a beszéddallamot. Ráadásul tempója is pergő, szünetet is alig-alig tart. Ilyenkor a megnyilatkozások határait szinte lehetetlen a mélyreszálló dallam és a szünet alapján megállapítani. A lejegyző kénytelen „végtelen” mondatláncot közölni, a nyitva tartott dallamzárlatú megnyilatkozások egységeket egyetlen megnyilatkozásokésszébe sorolni. Így jönnek létre a 10–15–20 megnyilatkozásokésszéből összeálló hosszú, bonyolult mondatszerkezetű megnyilatkozásokésszek.

Mivel azonban a dallamnak itt inkább kommunikatív, diskurzusszervező szerepe van, semmint grammatikai funkciója, a nyitva tartott dallamú közlésegyeségek határain azt is meg kell vizsgálni, hogy az éppen rákövetkező egység kezdő intonációja nem azt sugallja-e, hogy a megnyilatkozás valójában lezárult és egy új kezdődik utána; a nyitva tartott dallam csak a közlésfolyamat befejezetlenségére, a gondolkodás folyamatosságára, a folytatás szándékára utal: a partner még nem veheti át a szót.

Hosszabb, monologikus megnyilvánulások esetén ugyanis a (valóban) lezáró, nagy lelépést mutató dallamformák jószerével csak egy-egy nagyobb gondolati-logikai egység („bekezdés”) végén találhatók, mintegy a gondolatsor befejezését, lekerekítését jelezve. (Olykor még ekkor is megjelennek hozzátoldások, kiegészítések, a befejezést verbálisan is lezáró részletek. Ezzel és így a lezáró dallam és a rá következő nagyobb szünet jelzi az új logikai egység indulását, és engedélyt ad a partnernek a közbeszólásra.

A következőkben — Varga László intonációs átírása alapján (Varga 1987, 1988, 1989) — egy egységrészt közlök egy hosszabb — mintegy egy óra időtartamú — közbeszólásra hajlamos, nagyobb közönség előtt elmondott útibeszámlából, melyet a végén fényképekkel illusztrált a beszélő:

„(...) [1] Hát § én `aszt tudnám ajánlani, aki oda `megy, | hogy `az mennyen erre a `területre, | § akit § `ez a vidék — nagyon érdekel; | [2] § `Ez 'nem egygy ö mm — bevásárlóút; | § [3] ↑ `Akinék ijen ~szándékai vannak, | aszt § 'nagyon gyorsan le kell `beszé`ni, | mert asz `észre fogja venni akkor, | hogy § 'tocsog a § 'zsírba neki aa § 'rizses `akármije; | § [4] Vagy § vagy ö `vagy esetleg § — lövik a kutyát; § | [5] → Szóval ö e a `nem szabad ijen ember-tö 'odaengedni én — aszt mondom; | § [6] Namostö 'foktok 'láttni 'sikátor-robeli `képeket; | § [7] Az 'igasság 'asz hoty 'Szamarkandba 'én iss s 'ēmentem ~harmadmagammal, | 'három `láány; | § [8] 'Élmentünk a ss[i] `véletlenül a ~sikátorba; | [8a] `Esz § 'megmondom ~becsülettel, |

hogy `nem § `szándékossan; | § [9] `És pedig `azért mērt ö h ö aa h én
 `aszt montam, | hogy (...) hogy ha 'mi itt ezen az 'uccán `végigmegyünk,
 | akkor 'biztos, hogy 'ott vagyunk a § `Keleti piacon, | a `Keleti bazárba.
 | § [10] Ők 'hittek `nekem, | § és ö h 'nagy élménybe vo^{lt} `részünk. | § [11]
 `Tudniillik az ↑'igasság 'asz, ho(gy) az 'első 'két- 'három 'ház 'után, |
 § ö h 'észrevettük, hogy ez a `sikátor; § [12] 'Eszt `nagyon nehéz volt
 `észrevenni, | § tudniillik ↑'az a ↑'hejzet, hogy ö § ety `széles út 'volt,
 | →amin mi 'indultunk; | § [13] `Széles út `végee; | § [14] ↑'Valóban ott
 volt, ahol mi 'kébzeltük, | 'illetve, amit én § `ígértem nekik, | mint 'nagy
 vezér, | § [15] dee § ety 'kicsit 'hosszabbra 'sikerült a `zút, | → mint
 ahogy 'gondoltuk, | [15a] 'tehát egy oan § 'hosszab 'volt, mint amminek
 'látszott; | § [16] ↑'Velünk szembbe | § a `gépkocsik `sokasága jött;
 | § → [17] útyhogy a 'ass- `azért mondom eszt, mert, ö ö a 'nagyon nagy
 `ellentét, | amikor a 'sikátorok `között | § = `óriási nagy gépkocsik | § →
 nem tudom 'mijen = `Csajka, 'mijen 'márkája vo^{lt}, | → én nem tudom
 mer h, | § [18] de azt 'láttam, hogy | § = `uri emberek ülnek benne, | §
 [19] `zsebkendővel, | § és `elegánsan 'kiöltözve | § [20] ezek § 'nyilván a
 'piacról `jöttek | § [21] és ö `azok, akik a 'piacon m | öö 'gyümölcsöt,
 'zöltséget és 'egyebeke-öt `árulnak, | illetve ezzel = ↑'kereskednek, | ezek
 § `nagyon gazdag emberek; | § [22] `Aszt is elmondta az idegenvezető,
 hoogy | `nem ritka eset 'aaz, | hogy a `termé-`séet | `uty hozza ö föl
 'Moszkvába, | → hogy eggy § `egész § öö 'repülőgépet `lefoglal; | § [23]
 Te^hát 'lefoglalja a ↑'repülőgépet, | § s = ↑'ami 'abba ↑'belefér, | aszt ö
 mind 'fölhozza | és 'az az ö ↑'szállitmánya. [23a] → Teát ez má 'nem 'ritka
 `eset, | § [24] 'ott, 'azon a = `vidéken."

A közölt részletben csak a 10., 11., 23., 23a jelzetű megnyilatkozási
 egység **előtt** találunk olyan jelegyüttest, lejtésformát, mely egyértelműen
 megnyilatkozáshatárra utal. A nyitvatartott dallamformák **ellenére** meg-
 nyilatkozáshatárral kell számolnunk a 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 12., 13.,
 14., 16., 22., 23., megnyilatkozási egységek **előtt**. Ennek egyik megbízható
 jele, hogy a szünet után minden esetben dallamfekvés-váltás következik be
 (erős váltás a 3., 14., 16., 17., egységnél): az új egység dallama magas vagy
 mély fekvésből indul, vagy magas fekvésbe ugrik fel. Két eset van, amikor
 a fekvésváltás és a szünet nem jár együtt, a 8a és a 15a egységnél. Mind-
 egyik esetben a szöveg átírásakor — meggyőződésem szerint — nyugodtan
 jelezhetjük ponttal a megnyilatkozás határát. De csak akkor, ha van utalás
 a hanglejtésre. Mert enélkül — szemünk hatására az írott szöveg interpunk-
 ciója sugallta dallamformához szokott fülünk mélyreszálló ponthanglejtést
 érzékel. Ha az átírásból elmarad a hanglejtés jelölése, a nyitvatartott dal-
 lamot ...-tal kellene jelezni (ezzel utalva a hanglejtésformára), s a szünetek

(hezitációs vagy tagoló szünetek (jelzését másképpen kell megoldani (esetleg § jellel, mint magam is tettem).

A hivatkozott szakirodalom:

- Németh T. Enikő 1987a = A kötőszók és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozáshatár-vizsgálatban. Tudományos Diákköri dolgozat. JATE 1987. 37 gépelt lap.
- Németh T. Enikő 1987b = A hezitációk kiszűrése és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozáshatár-vizsgálatnál. AUSz Acta Iuvenum SL. III, 24–36. A kérdés bibliográfiájával.
- Németh T. Enikő 1987/88 = A kötőszók szerepe a megnyilatkozáshatár vizsgálatában. AUSz SEL XXXI/XXXII, 167–81.
- Varga László 1987 = Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átírásban. Műhelymunkák 3. 91–119.
- Varga László 1988 = A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica A. 1. 5–21.
- Varga László 1989 = A magyar nyelv prozódémái. EFF. 2. 149–215.
- Wacha Imre 1988 = Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálatának szempontjaihoz. (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján.) Linguistica A. 1. 102–58. Beszélt nyelvi tanulmányok.
- Wacha Imre 1989 = A megnyilatkozáshatár megállapításának gondjai beszélt nyelvi szöveg lejegyzésekor. Hungarológiai Közlemények, Újvidék, 21. 3(80). sz. 381–90.